

Despina Stratigakos*Hitler's Northern Utopia. Building the new order in occupied Norway**Norsk utgave: Hitlers norske drøm. Nazismens ariske utstillingsvindu*

Princeton University Press, Princeton og Oxford 2020, 352 s.

Vega forlag, Oslo 2021, 327 s.

Gunnar D. Hatlehol

Førsteamanuensis, Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, UiT – Norges arktiske universitet

Ph.d., 2015

ghatlehol@narviksenteret.no

I minnelandskapene etter den tyske okkupasjonen av Norge stiller først og fremst sporene i betong og jern seg til skue for oss. Festningsverkene og jernbanene har særlig hatt evnen til å fange forfatteres interesse når studiet av okkupasjonsmaktens byggeprogram står på dagsordenen. I sin siste bok, som nå også foreligger i norsk oversettelse, bemerker den kanadiske arkitekturhistorikeren Despina Stratigakos at det Adolf Hitler så i Norge, gikk hinsides militærfortene. Selv velger hun å se forbi prosjektene som manifesterte seg i tykk betong og lange skinneganger i årene 1940–1945, bygget for å styrke Wehrmachts infrastruktur og defensive evne til å møte en eventuell alliert landgang.

Okkupasjonsmakten satte i gang militære så vel som sivile byggeprosjekter. Det var stort anlagte prosjekter med formål å sørge for fasilitetene rundt det tyske nærværet i Norge. Bare ett av disse infrastrukturelle prosjektene tematiseres av Stratigakos: Byggingen av Autobahn og veinettet for øvrig. Hun innleder boken med å gi glimt av hvordan okkupasjonen ble formidlet til det hjemlige tyske lesende publikummet. En rekke tyske skribenter oppsøkte Norden på leting etter det «nordiske» og formidlet inntrykkene gjennom magasiner, tidskrifter, aviser og bøker. I hjemlandet hadde disse en indirekte propagandamessig funksjon. Blikket fra selve Tyskland var da regelen, ikke propagandaen som okkupanten kommuniserte blant sine egne i Norge eller rettet mot den norske befolkningen. Norske motforestillinger, antipatier og misnøye uttrykt i byrommet ble nedtonet eller helst ikke rapportert hjem til Tyskland i det hele tatt. Fremstillingene av Norge i de skriftlige mediene var av en simulert, regissert og til dels romantisert virkelighet, der okkupasjonens innvirkning på Norge ble vinklet mest mulig positivt.

Denne tyske iscenesatte virkeligheten lar Stratigakos danne opptakten til det som så kommer: Tysklands forskjellige forsøk på å realisere det nordiske brorskapets forjettede land og hva som skjedde når visjoner og forestillinger møtte okkupasjonshverdagens realiteter. Kapitlene er inndelt etter frittstående temaer. Gjennom utvalgte tyske prosjekter i Norge tar de for seg hvordan okkupanten forsøkte å forme befolkningens fremtid.

Kapittelet «Infrastructure building from Superhighways to Superbabies» er, som det eneste i boken, viet to temaer. Først ut er motorvei- og veinettutbyggingen, et prestisjetungt prosjekt som skulle forberede Nordens infrastrukturelle innlemmelse i et stortysk rike, men som gitt sine overdimensjonerte ambisjoner slukte ressurser. Prosjektet involverte vekselvis byggemyndighetene i Berlin ved rustningsminister Fritz Todt og etterfølgeren Albert Speer og lokale tyske okkupasjonsmyndigheter. Veinettet var på forhånd svakt, mens geografien og klimaet ga enhver byggherre enorme utfordringer å hanskes med. Den firefelters Autobahn fra Halden til Trondheim, som skulle knytte Norge fysisk til Tyskland som et «motorentusiastenes Eldorado», led en stille død på planstadiet, men riksvei 50 (idag E6) ble ferdigstilt sammen med flere mindre veistreknings. I tyskernes visjon skulle veiene ikke bare bidra til okkupasjontroppenes mobilitet, men også forsøke å fremme nordmenns identifikasjon med tysk sivilisasjon, samt legge bedre til rette for tilreisende tyskeres muligheter til å utforske og beundre Tysklands nyere brede områder.

Kapittelets andre halvdel skildrer en helt annen type infrastrukturell utbygging. SS' første store prosjekt, byggingen av Lebensbornhjem, skulle gi norske kvinner som ventet barn med tyske menn, egne fødehjem. Ambisjonen var å skape et diskret og beskyttende hjem for alenemødre så vel som institusjonelle rammer for å fostre småbarn, med eller uten mødre, til godt germansk menneskemateriale i forberedelse av en nasjonalsosialistisk oppdragelse. Dette bragte til Norge et raseideologisk program som hadde pågått i Tyskland siden 1935, hvor norske kvinners tiltenkte rolle var å tilføre Stor-Tyskland mer germansk blod. I Norge ble tolv ulike Lebensbornhjem åpnet, flere enn i noen andre tyskokkuperte områder og også Tyskland selv, som til sammenligning hadde ni. SS' Lebensborn-avdeling rekvirerte eksisterende eiendommer fremfor å bygge nye. Dermed ble den arkitektoniske og byggemessige innsatsen ikke så mye satt inn på fødehjemmenes eksteriører, som på interiørene.

En mer krevende byggevirksomhet omga derimot etableringen av tyske soldathjem (*Soldatenheime*), som kapittelet «Soldiers' Homes in Occupied Norway» utmaler. De var ikke hjem i betydningen forlegninger, men snarere fritidsklubber og forsamlingslokaler. Betydelige institusjoner som Deutsche Arbeitsfront, Det tyske Røde Kors og Nationalsozialistische Volkswohlfahrt involverte seg for å initiere og finansiere det kostbare byggeprogrammet. Helt sentrale lederpersonligheter i Berlin engasjerte seg også i saken med ulike tyngde. Albert Speer manøvrerte seg til sist til posisjonen som overordnet politisk og faglig ansvarlig for utførelsen av bygningene, som Wehrmacht så overtok ved ferdigstillingen.

Det sterke engasjementet skyldtes bekymringer fra forskjellige tyske hold for soldatenes tilværelse i nord og særlig for dem som led av «arktisk melankoli». Soldathjemmene ble da et tiltak for å forebygge soldaters moralproblemer utløst av tjenestens kjedsomhet og isolasjonsfølelsen i et langstrakt og spredt bebodd land, langt hjemmefra. Byggeprosjektet innebar dermed en tilpassing til de faktiske hverdagsutfordringene for en okkupant som fra før av presset norsk infrastruktur nær maksimalt for å skaffe losji til etter hvert 300 000 tyske militære og sivile.

Den norske arkitekten Fritz Jordan ble i startfasen koblet inn for å tegne bygningene. Snart viste det seg imidlertid at soldathjemmene skulle være et tysk prosjekt i alle ledd. Utgangspunktet hadde vært et infrastrukturelt prosjekt ment å knytte tyskere og nordmenn sammen på kulturelle og sosiale møteplasser. I stedet utviklet soldathjemmene seg til «utopiske» tyske

øyer, frakoblet resten av samfunnet, der bare tysk språk, kultur, kunst, mat og drikke skulle råde grunnen. Interiøret og dekorasjonene skulle gi tyske gjester en hjemlig følelse, noe en betjening kun bestående av tyske kvinner underbygget. Faktisk var nordmenn utestengt fra disse arenaene. Adgangsforbudet ble utvidet til norske kvinner som ledsaget tyske soldater, fordi den tyske militære øverstkommanderende i Norge fant det uheldig, og underdanig, for tyske kvinner å servere til representanter for det okkuperte folket. Hundre soldathjem ble opprinnelig planlagt og et sted mellom 20 og 26 til sist fullført. Avviket mellom målsetting og resultat var en konsekvens av vanskelighetene med å vinne frem når krigens gang betød en stadig knappere tilgang på de nødvendige ressursene og tyske sentralmyndigheter måtte prioritere strengere.

Et underliggende tema i dette kapitlet og det neste, «The Nazification of Norway's Towns», er gråsonene mellom faglig samarbeid og ideologisk drevet samarbeid. Tysk mistro mot norske arkitekter kom tydelig til overflaten. Tyskerne betraktet norske medlemmer av laugene som trege, tradisjonelle og snevre i sin tilnærming. Speers erklærte mål var å bringe nordmennene «på linje med» tyske arkitekters tenkning.

I motsetning til soldathjemmene var gjenreisningen av de 23 krigsherjede byene og tettstedene et norsk initiativ, fra Administrasjonsrådet, med norske arkitekter som den utførende part gjennom etaten Brente Steders Regulering. Speer tok tidlig kontroll over prosjektet. I en rekke byer hadde tyske flyangrep mer eller mindre utradert sentrum. Her så Speer og hans arkitektmedarbeidere muligheten til å gjenreise byrommet i sitt eget ideologiske bilde. De inntok en oppsynsrolle overfor arkitektene i Brente Steders Regulering. Etatens anfører, arkitektprofessor Sverre Pedersen, var egentlig ikke mannen tyskerne ønsket i byplanleggerhovedrollen, gitt hans betraktelig høyere alder enn Speer og mangel på nasjonalsosialistiske meritter. Pedersen ble likevel valgt på grunn av sin suverene erfaring som byplanlegger og tyskerens oppfatning av hans yngre rivaler som faglige middelmådigheter. Når det kom til stykket, likte tyskerne dessuten Pedersens stil, som hadde tydelig påvirkning fra europeiske byer. Det ble også tyskerens uttrykte ambisjon å forme gatebildet i gjenreiste byer mer i retning av eksempler fra kontinentet og ikke minst gi dem et nasjonalsosialistisk korrekt anstrøk.

Følgelig ble en ny type nasjonalsosialistiske bygninger, velkjente fra Tyskland, planlagt for gjenoppbygde bysentre: Partihus (kontorer og møtested for NSDAPs organisasjoner) og samfunnshus. I tillegg skulle «Rikshus», et ikke tidligere brukt nasjonalsosialistisk konsept, figurere sentralt i bykjernen. Disse skulle huse både den lokale okkupasjonsadministrasjonen og byens kommunikasjonstjenester, for slik å lette okkupantens overvåkingmuligheter. Bygningene skulle også fortrenge kirken som det mest prominente innslaget i sentrum. Sterke tyske føringer ble altså lagt for å påtvinge byrommet nasjonalsosialistiske verdier og institusjoner, noe de norske byplanleggerne tilsynelatende raskt oppfattet og følgelig forsøkte å delvis omgå i det stille. Den tyske innblandingen førte til at en norsk plan om raskt å få gjenreist byer med funksjonelle hus, gled ut i et langtrukket prosjekt med detaljerte drøftelser om estetiske utforminger. Byrommenes ruiner ble fjernet, men lite bygging rakk å ta til før krigen var over.

Byplanleggingstemaet får en naturlig fortsettelse med femte og siste kapittel, «Hitler's Plans for New Trondheim», som beskriver hvordan en ny tysk by og marinebase med rundt 300 000 innbyggere ble besluttet anlagt vest for Trondheim. Hitler tok initiativet til det som skulle bli «Stor-Tysklands nordligst beliggende kultursenter», mens Speer også i dette prosjektet manøvrerte seg frem til en lederrolle gjennom en stille maktkamp, idet han anså det særlig gjevt å få muligheten til å bygge en by fra grunnen av. Nordmenn ble helt utelatt under planleggingsarbeidet. Byen skulle være en «rent tysk affære», for tyskere og av tyskere, som

nok en variant av det parallellsamfunnet som soldathjemprosjektet bebudet. Forskjellen ble derimot at prosjekt Neu Drontheim, parallellbyen til Trondheim, i lengden ble for ambisiøst etter hvert som krigsutviklingen tvang frem strengere ressursfordelinger. Tysklands krigsøkonomi tålte ikke prioriteringer som Neu Drontheim. Speer innstilte all videre planlegging i mars 1943.

Temaene som Stratigakos syr sammen til en større historie, viser et regime med luftige planer som etter hvert realitetsorienterte seg under trykket av begrenset tilgang på råvarer, materiell og ikke minst arbeidskraft – og som havnet under skyggen av en enda mer nådeløs faktor: tiden. Krigen og okkupasjonen varte ikke lenge nok for okkupasjonsmakten. Historien om det tyskokkuperte Norge som Stratigakos har tatt mål av seg til å skrive, har en gjennomgående arkitektonisk og estetisk innfallsvinkel, noe som ventes kan av en arkitekturhistoriker. De sentrale aktørene og organisasjonene redegjøres imidlertid godt for, og krigens større politiske og militære kontekster tapes heller ikke av syne.

Dette er en faglig solid, stilsikker og publikumsvennlig bok som kan anbefales enhver leser med dypere interesse for den tyske okkupasjonsmakten generelt og tyske nasjonalsosialistiske visjoner for Norge spesielt. Fremfor alt er boken et sjeldent originalt tilskudd til den veldige floraen av litteratur om det tyskokkuperte Norge. Stratigakos har satset tungt på å tråle gjennom primærkilder i flere land og har lyktes med å avdekke en god del nytt kildemateriale til boken. Hun fremhever med rette sentrale skikkelser som Edgar Haller (Kraft durch Freudes representant), Edgar Luther (Reichskommissariats arkitektsjef) og Hans Stephan (Speers utsending til Norge), hvorav bare sistnevnte i noen grad har figurert i historiografien tidligere.

Boken representerer ikke bare Stratigakos' første forskningsbidrag til norsk og europeisk okkupasjonshistorie, men Norges historie overhodet. Akkurat det bærer boken nærmest ikke preg av. Et par ganger skinner kunnskapshull igjennom. For eksempel skriver hun feilaktig at generaloberst Nikolaus von Falkenhorst hadde sammenstøt med rikskommissær Terboven om sistnevntes «brutale politikk», at Terboven utnevnte Vidkun Quisling til ministerpresident i Norge, og at Hitler innsatte Terboven som leder for den tyske okkupasjonsadministrasjonen da han forstod hvor liten støtte Quisling hadde i befolkningen. Slike svakheter er imidlertid mindre følbare. Tidvis savnes ellers redegjørelser av noen ytre kontekster, slik som hvordan tyske kommandolinjer gikk fra beslutningstakere i Berlin til Oslo.

Bare Lebensbornhjem-avsnittene passer mindre naturlig inn i bokens profil. Her er Stratigakos også minst original og mest avhengig av sekundærkilder. Tematisk overlapper hun Terje Emberland og Matthew Kotts bok *Himmlers Norge*, som sammen med Kåre Olsens *Krigens barn* er de eneste umiddelbare historiografiske slektningene av hennes bok. Men Stratigakos gjør likevel dette innslaget relevant ved å vise til at Lebensbornhjemmenes åpne dør for norske kvinner hadde sin motsats i utestengelsen av dem fra soldathjemmene. Kvinnene hadde først og fremst nytteverdi i kraft av sitt genmateriale. I Tysklands nye orden var nordmenn og tyskere i bunn og grunn ujevnbyrdige. Det var strengt tatt et kolonialistisk system som okkupasjonsmakten ga seg i kast med å utvikle, et perspektiv som inntil Stratigakos har vært savnet i nøyere utlegningers form i studiene av tysk okkupasjonspolitikk i Norge.

Et av okkupasjonsstudiets hovedspørsmål er i så måte: Hva ville Hitler med Norge? Despina Stratigakos' bok har en gjennomgående narrativ form og begir seg ikke inn på noen dyptgående diskusjon av denne problemstillingen. Men en lesning av hennes bok gir nye fasetter til en forståelse av at Hitler skuet forbi krigstiden og inn i etterkrigstiden når det gjaldt Norge. Ved en seier i den andre verdenskrig hadde han ikke til hensikt å trekke seg ut av landet.